

AZƏRİ DİLİ

Qəzənfər KAZIMOV, professor
Əməkdar elm xadimi

(Əvvəli ötən sayımızda)

Ərəblər bir işğalçı kimi zəiflədikcə «türk dili» üstünlük qazanmışdır. Təsədüfi deyildir ki, böyük Nizami də XII əsrdə «türkcə» sözünü işlətməmişdir. Şahın məktubunda deyilir:

Türkcəlik bizə vəfalı olmağın sifəti (əlaməti) deyil, Türkvərə deyilməmiş söz bizə layiq deyil.

Poema Şirvanşah Mənuçehr oğlu Məlik Axsitanın şairə müraciəti əsasında yazılmışdır. Şah özü onu ərəb-fars inciləri ilə bəzəməyi məsləhət görmüşdür. Məzyədilər sülaləsindən olan Şirvanşahlar ərəb nəslindən idilər və X əsrdən fars dilinin aşiqi olmaqla sarayda fars dilindən istifadə edirdilər. Şirvan dövlətinin sonuna qədər də (XVI əsr) fars dilinə üstünlük vermiş, türk dilinə həqarətlə baxmışlar.

Bütün bunlar aydın və şübhəsizdir. Lakin biz şimal-cənublu Azərbaycan türk əhalisinin dilinin **türk dili** adlandırılmasını eramızın I minilliyində ərəblərin müşahidə etdiyi «türk ölkəsi» və ya yeni türk axınları və yaxud da Göytürk dövləti sərhədlərinin şimaldan Azərbaycana çatması ilə məhdudlaşdırılmalı olan bir prosesin nəticəsi kimi təsəvvür etmirik. Bütün ilkin türk tayfaları Ön Asiyada doğulmuş kimi, **türk** sözü də Ön Asiyada doğulmuşdur. Lakin sonralar Şərqdə daha çox güclənmiş və güclü bir tufan kimi öz dalğalarını bütün qərbdə və o cümlədən Cənubi Qafqaza, daha aşağılara yayan bir dövlətin adı kimi geri qayıtmışdır.

Xalq öz varlığını, müstəqilliyini cana doydugu işğallardan qorumağa çalışdıqca öz mədəniyyətini, maddi-mənəvi özünəməxsusluqlarını da qorumuşdur. Budur, Yaqut Həməvidən 70-80 il sonra Həmədullah Qəzvini fars dilində yazdığı əsərində («Nüzhətül-qülub» - «Ürəklərin əyləncəsi») artıq «türk» sözündən bol-bol istifadə edir: «Xoy türk diyarı kimi tanınmışdır». «Təbrizlilər görklü bir kimsəni cındır geyimdə gördükdə öz türk dilində məsəl çəkirlər: «Hüluki üzümü yırtıq səbətdə durma...» «Burada yaşayan xalqın üzünün rəngi ağdır, türk dilidir və çoxu hənəfi təriqətindəndir» və s. (5; 169-170) Bu dövrdə artıq qonşu Anadoluda Osmanlı dövləti (1299-1924) yaranmışdı və dilləri rəsmi olaraq «Osmanlı dili» adlanırdı. Xəzərin cənub-şərqi və şərqi isə hər bir türk dilinin adı vardı və ona görə də azərilərin öz dillərini «türk dili» adlandırmaları üçün heç bir rəqabət və təhlükə yox idi.

«Azəri» sözü az işlənsə də, unudulmurdu. Azərbaycan dilini ilk dəfə rəsmi dövlət dili elan edən Şah İsmayıl, təbii olaraq, «türk dili»nə üstünlük verir. Şah İsmayıl Azərbaycanın həqiqi müstəqilliyinə çalışmış, ona görə də Anadolu türkləri ilə qarışmamaq, müstəqil Azərbaycanın müstəqilliyini əbədi etmək üçün osmanlıların sünni məzhəbi müqabilində şialiyi genişləndirməklə yanaşı, dövlət dilini və onun adını da beynəlxalq aləmə tam fərqli şəkildə - xalqın işlətdiyi kimi çatdırır və bu hal «azəri dili» termininin daha çox məhdudlaşdırılmasına səbəb olur. Eyni anlayış haqqında iki termindən «türk dili»nin üstünlük qazanmasında həqiqətən Şah İsmayılın xidməti böyükdür. Lakin bundan istifadə edən İranpərəstlər xalqı və bütün elm, bilik sahiblərini aldatmağa çalışmış, azəri

dilinin guya İran dilləri qrupuna daxil olan bir dil olduğunu və həmin dilin zorla Şah İsmayıl tərəfindən məhv edildiyini, yerinə türk dilinin qoyulduğunu isbat etməyə cəhd göstərmişlər. Amma Şah İsmayılın «canını qurtaranlar», bu prosesi - türk dilinin fars azəri dilini hələ XIV əsrdə məhv etdiyini, yalnız sıxışdırılıb Ərdəbildə qaldığı iddia edənə də var. (17; 46) Bunlar son dərəcə məntiqsiz düşüncələrdir. Şah İsmayılın xidmətlərini unudurmağa çalışanlar da vardır: Guya Şah İsmayılın Osmanlı sultanları ilə bir-iki yazışmasından başqa, qalan bütün dövlət işləri farsca aparılmış; azərbaycanlılar Şah İsmayıl kimi və hətta ondan sonra XVII yüzilliyə kimi, kökcə İran mənşəli olan azəri dilində danışmış; Şah İsmayıl isə güc işlədərək bu dili azərbaycanlılara yabançı olan «türk dili» ilə əvəz etmişdir. Halbuki alman alimi Adam Olearinin yazısında 1630-cu illərdə, hətta paytaxtın Səfəvilər tərəfindən İran şəhəri İsfahana köçürüldüyü çağlarda əcnəbi elçilərin qəbulunda sarayda Azərbaycan dilinin işləndiyi göstərilir. Fransız səyyahı Jan Batist Tavernye həqiqəti aydın şəkildə qeyd etmişdir: «Saray adamlarının dili türk dilidir». (5; 185)

Azəri dilinin İran dil qrupuna aid olması barədə iddialar xalis cəfəngiyyətdir. Bir anlığa düşünək ki, bu iddialar (Azərbaycan əhalisinin dilinin azəri adlanan İran köklü tayfa dili olması) doğrudur və ölkə əhalisinin dili fars dilindən fərqli (iddiaçıların fikrinə görə, talış dilinə yaxın) bir dil imiş. Cəmi 37-38 il ömür sürmüş Şah İsmayıl bu dili necə dəyişib türk dilinə çevirə bilirdi? Şah İsmayıldan 200 il əvvəl Həmədullah Qəzvini Təbriz, Xoy kimi iri şəhərlərin, paytaxt şəhərinin əhalisinin türkdilli olduğunu qeyd edirsə, «İran köklü» azəri dilində kim danışmış?

Yaqut Həməvi ərəb idi və çox olsa, fars dilini də bilirmiş. Görünür, türk dilini bilmirmiş. Onun, «Onlar azəri dilində danışsınlar, bu dili başqaları anlamır» deməsi bir çoxlarını bu qənaətə gətirir ki, Azərbaycanın əhalisi elə bir spesifik İran dilində danışmış ki, onların dilini başqaları anlamırmış. Onun bir çox hallarda düzgün olmayan, təqribi mülahizələri İrənsünaqlara qol-qanad vermişdir. Yaqut Həməvi çox zaman öz məlumatlarını gözü ilə gördükləri əsasında deyir, «Əl-İstəxrinin deməsinə görə», «söyləyirlər ki», «Mənim inandığım tacirlərdən biri mənə danışdı ki», «Mən düşünürəm ki», «Azərbaycanda mən Bərdədə yaşamış adamlar ilə görüşmüş və onları şəhər haqqında sorğuya tutmuşam, onların deməsinə görə» kimi «əsaslar» üzərində qurmuşdur. Onun dillər haqqında məlumatında da bu cür qeyri-müəyyənliklər çoxdur: «O (Bab-əl Əbvab - Dərbənd) bir çox düşmən və müxtəlif dillərdə danışan xalqlar əhatəsindədir». «Deyirlər ki, Bab-əl Əbvabdan o yana uzanan dağlarda 70-dən çox xalq yaşayır, bunların hər biri ayrıca öz dilində danışır və bu dili qonşular başa düşmür». (5; 167) Dərbənddən yuxarıda qafqazdilli xalqlar yaşayır və onlar daim bir-birini başa düşüblər. Qafqazdillilərdən başqa, ikinci böyük dil qrupu hunlar, xəzərlər və ümumən türklər idi.

Yuxarıda - Şah İsmayıl ilə bağlı sitatda bir fikir doğrudur: «azərbaycanlılar Şah İsmayıl kimi və hətta ondan sonra XVII yüzilliyə kimi... azəri dilində danışmış»lar. Əslində, bunu belə başa düşmək lazımdır ki, XVII əsrdə azərbaycanlılar «türk dili» ilə yanaşı, öz dillərinə «türk dili» mənasında «azəri dili» də demişlər. Bu, tam doğru fikirdir.

XV əsrdən başlayaraq Osmanlı imperiyası zəifləməyə, Osmanlı dövləti tutduğu əraziləri itirməyə başlamışdır. Nəhayət, tədricən türklərin (osmanlı türklərinin) hakimiyyət dairəsi Anadoluya sıxışmışdır. «Osmanlı imperiyası», «Böyük Osmanlı dövləti» kimi ifadələr də öz əhəmiyyətini itirmişdir. Belə bir vaxtda yalnız öz əzəli yurdları ilə kifayətlənməli olan Osmanlı türklərinə «Anadolu türkləri» də deyilmişdir. Ona görə də XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Anadolu türklərini fərqləndirmək üçün yenidən «azəri» sözü ehtiyac artdı. Və bu zamandan «azəri» sözü daha çox işlənməyə başlamışdır. Beləliklə, ərəb işğalından (VII əsr) bu günə qədər «azəri dili» həqiqi mənada «türk dili»nin sinonimi kimi işlənməmişdir və bir linqvistik termin kimi, «azəri» sözü yüksəliş (VII-X əsrlər), tənəzzül (X-XIX əsrlər), yeni yüksəliş (XIX əsrin sonlarından XX əsrin 70-ci illərinə kimi - aradakı repressiya çıxılmaqla) və yeni tənəzzül (70-90-cı illər) mərhələləri keçirmişdir. Əgər Hind-Avropa monopolizmi, Ə.Kəsrəvi kimilərin fars şovinizmi, bizim bir sıra alimlərin və rus tarixçilərinin tarixi saxtalaşdıran yazıları olmasa idi, XX əsrdə «azəri dili» uğurlu bir termin kimi öz yerini tuta bilirdi.

Azərilər sözü Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün etnosları əhatə etmişdir, lakin **azəri dili** türk xalqının dilini. Oudur ki dəqiqləşdirmək üçün bəzən **azəri türklərinin dili** ifadəsi işlədilmişdir. Görünür, həm də bu çoxmənalılıq aradan qaldırmaq üçün Şah İsmayıl azəri dili istilahını sıxışdırmağa çalışmışdır. Bunlar bir daha göstərir ki, **azəri dili** ifadəsi **Azərbaycan** adından doğmuşdur, ona görə də türk etnosu və Azərbaycan türk dili ilə bilavasitə bağlıdır. **Azərilər** və **azərbaycanlılar**

anlayışları ekvivalentdir. **Azəri** sözünün **Azərbaycan** sözündən törədiyini nəzərə aldıqda həm azəri dili, həm də **Azərbaycan dili** ifadələri yaygın ifadələrdir. Lakin Azərbaycanın bütövlükdə türkdilliliyini, yəni aparıcı etnosların türk, milli dilin türk dili olduğunu nəzərə aldıqda «**türk dili**» ifadəsinə ekvivalent kimi **azəri dili** ifadəsi tam yerindədir.

Azəri sözü bizim dilimizi bütövlükdə (şimal-cənublu) adlandırmaqla bənzər uğurlu termindir. Azərbaycan türklərinə daim «azəri türkləri» demişlər və bu ifadə Azərbaycan xalqını həm Anadolu türklərindən, həm də şərq türklərindən fərqləndirmişdir. Hələ Nəsrəddin şah dövründə İranda buraxılmış «Name-i Daneşvaran» adlı kollektiv əsərdə Cənubi Azərbaycan əhalisinin dili «**azəri dili**» adlandırılmış və aydın olmaq üçün izahat verilmişdir: «**azəri dili**», yəni «**zəban-i turkan**» (türk dili). Qərbin görkəmli şərqşünas alimləri və o cümlədən ingilis şərqşünası Q.A.Stranqe də bu cür nəzərdə tutmuş, «**azəri**» sözünü «**Azərbaycanın qədim türk dili**» adlandırmışdır.

Əslən azəri türklərindən olan Cahangir Zeynalolunur 1924-cü ildə İstanbulda çap etdirdiyi «Müxtəsər Azərbaycan tarixi» əsərində oxuyuruq: «Hər yerdə olduğu kimi, burada da (Azərbaycanda - Q.K.) azlıq çoxluğa təbə olaraq, qədim əhalidən tat, talış, ləzgi və sonradan gələn ərəb, kürd kimi millətlər yerli türklər ilə qarışmışdır və beyləcə yeni bir türk xalqı, yeni azəri türkləri vücuda gəlmişdir... Gözəllik və sadəliyi sayəsində bütün Qafqaz və Rusiyada, hətta İran və bütün Asiyada işləyən beynəlmilət bir dil halını da almışdır». (18; 12)

Keçən əsrin 60-cı illərində «**azəri dili**» termini geniş işlənməkdə idi və «Azərbaycan dili», «türk dili» ifadələrinə nisbətən daha çox işləndirdi. Lakin Azərbaycan türklərinə və ümumən türklərə daim qeyri-səmimi münasibət bəsləyən, tarixin gedişində mütləq prosesləri daim hindavropalıların xidməti kimi qələmə verməyə çalışan alimlərin subyektiv mülahizələri «azəri dili»ni şübhə altında qoya bilmişdir: «İranda bir sıra burjuva tarixçiləri və ədəbiyyatşünasları Azərbaycan xalqının varlığını danmaqla bərabər, həm də onun dilini təhrif etməyə səy göstərirlər (Ə.Kəsrəvi, C.Fəqih, M.Məşkur, Ə.Karəng, Ə.Kavyanpur, Ə.Dehqani, M.Mürtəzəvi, Z.Səfa, R.Şəfəq və b.). Onlar iddia etmişlər ki, guya Azərbaycanın qədim sakinləri ancaq İran (ari) mənşəli və İrandilli etnoslardan ibarət olmuşdur». (11; 110)

İranda tarixçi alimi Əhməd Kəsrəvi Rza şahın hakimiyyətə keçdiyi və öz diktaturasını möhkəmləndirməyə çalışdığı XX əsrin 20-ci illərində yazdığı «Azəri ya zəbanə bastane Azərbaycan» əsərində «İranda ərazisində yalnız bir dilin - fars dilinin olduğunu iddia etməklə hakim Pəhləvi sülaləsinə İranda yaşayan və azlıqda qalan xalqların ana dillərinin qadağan olunması üçün şərait yaratmışdır». (11; 111) «Kəsrəvi və onun davamçıları bizim türk olmayıb azəri olduğumuzu sübut etmək üçün minlərlə vərəqə ağ kağız qaraladılar ki, minimum çərəyə çatınsınlar, onlar Rza şahı, Məhəmmədza şahı məddahlıq edərək türklərə qarşı düşmənçilik siyasəti yeridərək Azərbaycan dili, tarixini, milli namus və böyük məqsədləri sual altına aldılar. Hətta həmin nöqərdəndən biri kitabının giriş hissəsində yazır: «Belə nəticə alırıq ki, türklər savadsız, maldarlıqla məşğul olan və avara, evsiz, farslar isə alim, əkinçi və şəhərli olmuşlar». (19; 39)

Qeyd edilən alimlərin bir qismi Azərbaycan ərazisində türkləri yerli və gəlmə türklərin birliyi deyil, İran-fars əhalisi sayır və onların zorla türkləşdirildiyini, türk dilinin onlara zorla qəbul etdirildiyini iddia edirlər. Buna görə də Azərbaycan tarixini, Azərbaycan xalqının mənşəyini, dilini saxtalaşdırmağa çalışan alimlərdən biri - Ə.Rəzmara azəri dilini türk dili hesab etsə də, onun zorla qonşu türklərdən mənimsəndiyini, buna görə də dövlət tədbiri əsasında mütləq dəyişdirilməsini, əhalinin yenidən fars dilinə qaytarılmasını tələb edirdi: «Şərqi Azərbaycanın sakinlərinin dili azəri dili olmuşdur (müəllif azəri dilinin türk dili olduğunu qəbul edir - A.F.). Həmin ərazinin sakinləri uzun illər ərzində qonşuluq əlaqələri nəticəsində bu dili onlardan (qonşu türk xalqlarından - Q.K.) mənimsəmişlər. Belə ki hazırda da azəri dili orada fəaliyyət göstərməkdədir. Bu ərazinin dilinin dəyişilməsi haqqında dövlət tərəfindən ciddi tədbir görülməsinə baxmayaraq, bu barədə onların fəaliyyəti hələ də nəticəsiz qalmışdır». (11; 128)

Beləliklə, azəri xalqının - azəri türklərinin mənşəyi bilərəkdən yanlış izah edilmiş, Səlcuq imperiyası dövründə və sonralar Səfəvilərin üstün mövqeyi ilə farsların türkləşdirildiyi, Səlcuqlara qədər Azərbaycanda türk etnoslarının olmadığı kimi yanlış, savadsız və qərəzli hədəflər söylənmişdir. Əksərən müxtəlif imperiyalar tərkibində olması nəticəsində Azərbaycan xalqı öz dilindən az hallarda dövlət dili kimi istifadə edə bilmişdir. Şübhəsiz, aborigen əhali Manna, Mada dövründə aparıcı tayfalar olan manalıların, madalıların dilindən rəsmi dövlət dili kimi istifadə etmişlər. Lakin Əhmədi, Sasani imperiyalarının və Xilafətin tərkibində geniş türkdilli əhalinin işlətdiyi dil başqa, rəsmi dövlət dili başqa dil olub. Əsrlərlə davam edən bu prosesi böyük Şah İsmayıl dayandıraraq, Şah İsmayılın göstərişi ilə xalq yeni dövrdə ilk dəfə öz dilindən ali məclislərdə, yazışmalarda, diplomatik sənədlərdə həvəsli istifadə etmişdir. Yalnız Səfəvilər Azərbaycan türk dilini tamhüquqlu dövlət dilinə çevirmişlər.

(Davamı 5-ci səhifədə)

(Əvvəli 2-ci səhifədə)

Bununla yanaşı, onlar heç bir dilin hüququnu əlindən almayıblar, heç bir etnosun dilini türkləşdirməyiblər. 1685-1694-cü illərdə Azərbaycanda olmuş alman alimi Engelbert Kempfer yazmışdır: «Səfəvilər sülaləsinin ana dili olan türk danışığı İran sarayında geniş yayılmış dildir. Bu dil ölkə əhalisinin adi danışq dilindən seçilir. Türk dili saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə kimi yayılmış və nəticədə elə olmuşdur ki, şahın hörmətini istəyən hər kəs bu dildə danışır. İndi iş o yerə çatmışdır ki, başı bədəni üçün dəyərli olan hər kəs üçün türk dilini bilməmək suç sayılır. **Türk dili bütün şərq dillərindən asandır. Türkcənin danışq tərzindəki vüqar və səslənmə əzəməti onun sarayda və səltənət qəsridə yeganə danışq dili olmasına gətirib çıxarmışdır**» (kursiv bizimdir - Q.K.) . (20; 85) «Bu dil ölkə əhalisinin adi danışq dilindən seçilir» dedikdə müəllif, şübhəsiz, müəyyən dərəcə ərəb, fars leksikası qarışmış ədəbi dil ilə geniş kütlənin adi, sadə danışqını nəzərdə tutmuşdur. İndi - XXI əsrin bu başlanğıcında azı 35 milyon əhalisi olan Cənubi Azərbaycanın dövlət dili fars dilidir, bu qədər əhalinin ana dilində bir məktəbi yoxdur. Amma bu o demək deyildir ki, günəşli Azərbaycanın dili fars dilidir. 1500 il əvvəl Sasanilər imperiyası tərkibində də bu dil dövlət dili kimi hüquqsuz olmuşdur, indi də belədir. Xalq öz hüququnu tələb etməlidir. Kəsrəvilərin və onların sözüne qüvvət verənlərin mülahizələri yanlış və qərəzli olub, elmə xidmət etmir. V.V.Bartold, V.F.Minorski, B.V.Miller və başqaları da Kəsrəvilərin fikrini müdafiə etmişlər. Azərbaycan tarixçiləri arasında da azəri dilini İran mənşəli hesab edənlər vardır. «Azəri dilinin İran dilləri ailəsinə aid olmasına dair elmdə, görünür, şübhə yoxdur» deyən Ə.S.Sumbatzadə bir tərəfdən də yazır: «...bütün mənbələr və tədqiqatçılar istisnasız olaraq onun fars dilindən dərinədən fərqləndiyini qeyd edirlər». (6;49) Fars dilinə qohum dillərdən heç biri ilkin orta əsrlərdə həmin dildən anlaşılmaz dərəcədə fərqlənməmişdir. Bu cür fərq yalnız türk və fars dilləri arasında ola bilərdi və qədim müəlliflər də bunu qeyd etmişlər. Guya azəri dili ona görə yoxa çıxıb ki, din dili, mədəniyyət, elm dili olmayıb və fars dili vasitəsilə assimilyasiyaya uğrayıb, lakin yüzlərlə elm, din, mədəniyyət və ədəbiyyat dili olmayan məhəlli dillər yaşayıb. Bu, adi məntiqsizlikdir. Azərbaycan tarixi, Azərbaycan mədəniyyəti, Azərbaycan dili

AZƏRİ DİLİ

sahəsində 60-cılar hərəkatı bütün bu fikirlərin yanlış, qərəzli və qurama olduğunu, Azərbaycan xalqının dilinin və tarixinin qəsdən saxtalaşdırıldığını üzə çıxardılar. Bu sahədə Y.B.Yusifov, Q.Ə.Qeybullayev, M.İsmayıl və başqalarının xüsusi xidmətləri vardır. Bunlardan biri - Q.Ə.Qeybullayev yazır: «Bizim Sovet İttifaqında bu vaxta qədər heç bir türk xalqı hakim İran konsepsiyasının ucbatından özünün həqiqi qədim tarixini aydınlaşdırma bilməyib. Bu, tarix elmində monopolizmdir». (21; 283) Bundan neçə il əvvəl yazıçı İsa Hüseynov elmdə irticaya qarşı etirazını bildirərək «İdeal» romanında yazmışdır: «İngilislər funt-sterlinqi sel kimi axıdırdılar, bütün Avropanın, özlərinin ən görkəmli arxeoloqlarını, şərqşünaslarını Cənuba doldurub Pəhləvi şahının hakimiyyətinin qanuniliyini sübut etməkdən ötrü, Cənubumuzu Şimalımızdan həmişəlik ayıraraq milli azadlıq ideyalarını boğmaqdan ötrü tariximizin üstündən qələm çəkib, «Pəhləvi tarixi» yazdırırdılar. ...Hamımız bildirik ki, Azərbaycanın tarixi «İran tarixi» kimi qələmə verilir, dilimiz, dövlətimiz inkar edilir. Guya nə qədim dilimiz olub, nə ərazimiz, nə də dövlətimiz. Köçəri qəbilələrdən ibarətymiş Azərbaycan xalqı». (22; 328)